

ЛЕКЦІЯ 3

Тема: Психологія в епоху Середньовіччя

Література:

1. Євдокімова О. О. Історія психології : навч. посіб. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид. допов. Харків, 2020. 320 с.
2. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. НВП «Інтерсервіс». 235 с.
3. Схоластика як явище. Провідні ідеї. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/12765/>

План заняття:

1. Епоха Середньовіччя: характеристика, специфіка філософсько-психологічних уявлень.
2. Проблема достовірності пізнання душі в учінні Августина Блаженного
3. Наукові погляди представників середньовічної Схоластики

Зміст лекції

1. Епоха Середньовіччя: характеристика, специфіка філософсько-психологічних уявлень.

Епоха Середньовіччя тривала майже 10 століть. При цьому, охоплюючи такий доволі тривалий період, цей час в історії окреслений досить нечіткими рамками. Початком даної епохи вважають падіння Римської імперії, остаточне утвердження християнської релігії в Європі (V ст.), хоча у той же час багато науковців відзначають, що елементи середньовічної науки з'явилися набагато раніше, вже в III ст. З приводу того, коли ж епоха Середньовіччя підійшла до завершення також існують різні думки. Так, одні вчені пов'язують завершення середньовічного періоду, як правило, з XV ст., а саме: з початком відродження мистецтва, науки, відкриттям Америки. Інші науковці стверджують, що перші ознаки нової, відмінної від середньовічної, ідеології з'явилися лише наприкінці XVI – початку XVII ст., після Реформації, тому поступовий розвиток і згасання основних особливостей середньовічного світогляду вони

відзначають в концепціях Августина Аврелія (IV-V ст.) і Френсиса Бекона (XVI-XVII ст.).

Отже, історія Середніх віків охоплює тривалий період: з V по XVI ст. і першу половину XVII ст. У соціально-економічному плані для Середньовіччя характерне панування феодального ладу, в ідеологічному – утвердження християнства як панівної релігії, що пронизувала усі сфери суспільства, життя та свідомості. Це період виникнення, розвитку та занепаду нової соціальної структури – феодалізму.

В Середні віки арабомовний Схід відіграє провідну роль у розвитку світової історії. Адже тут швидко розвивається культура, раніше, ніж на Заході, закладається феодалізм. Схід, і перш за все арабомовні країни, стали носіями передової філософсько-психологічної думки. Вони першими сприйняли і продовжили вивчення творів Аристотеля, забезпечивши подальше дослідження і перенесення ідей філософа на ґрунт європейської культури.

Однією з найбільш важливих характеристик науки (зокрема психології) в Середньовіччі був її тісний зв'язок з релігією. Можна сказати, що небогословської, позацерковної науки на той час в Європі не існувало. Її особливістю в цей період знову стала поява *сакральності*, від якої психологія намагалася позбутися при переході від міфології до наукового знання ще в VII-VI ст. до н.е. Залежність науки від релігії зумовила актуальність питання про зв'язок і взаємовплив знання і віри, яке і стало найважливішим для науковців упродовж усього періоду. Церква бере на себе керівну роль в оцінці істини. Як зазначає А. Блаженний: «Авторитет Святого Письма вище всіх здібностей людського розуму».

Проте проблема необхідності розподілу науки й богослов'я привела до виникнення *теорії двох істин*, згідно з якою істина знання та істина віри не співпадають між собою та не суперечать одна одній. Дана теорія була сформульована відомим арабським ученим Ібн-Сіною (XI ст.) й отримала широке розповсюдження в Європі.

У Середньовіччі піднімається також питання про універсалії.

У формі логічної суперечки про універсалії між номіналізмом і реалізмом висувалися важливі питання філософії та психології пізнання: що є первинним – об'єктивні речі, які чуттєво сприймаються нами, або навпаки – ідеї передують речам? Людське пізнання відбувається від відчуттів, які відображають речі, до понять про них або від понять – до речей?

Представники номіналізму стверджували, що реально існують поодинокі індивідуальні речі, а загальні поняття (універсалії) – назви, знаки, імена, породжені людським мисленням. Реалізм проголошував первинність універсалій, які існують раніше за речі й незалежно від них, являючи собою думки та ідеї божественного розуму.

У Середні віки провідною була позиція реалізму (об'єктивного ідеалізму).

В цих умовах номіналізм був «...першим вираженням матеріалізму».

Одним із характерних стереотипів під час аналізу епохи Середньовіччя стало уявлення про однозначно негативний характер розвитку науки і суспільства в цей період. Однак це не зовсім так, оскільки впродовж майже 10 століть змінювалася соціальна ситуація, так само, як і саме суспільство, його ідеологія та структура. У взаємодії між релігією і наукою можна відмітити не лише негативний вплив церковного диктату, а й певні позитивні зміни, що прийшли в психологію з богослов'ям. Зважаючи на те, що офіційною наукою про душу стало богослов'я, психології фактично довелося змінити свій предмет дослідження. Тому психології варто було відійти і поступитися богослов'ю у вивченні психіки, або відшукати собі іншу нішу для досліджень. Саме в зв'язку зі спробами знайти можливості для вивчення душі як єдиного предмета, але в різних його проявах, відбувалися основні зміни у взаєминах психології і богослов'я.

Церкви довгий час залишалися осередком науки, в яких зберігалися книги і навчали грамоті. Взагалі спочатку єдиними освіченими людьми, як правило, були монахи, а світські люди і феодали часто не вміли читати і

писати. Таке положення проіснувало декілька століть, однак вже до XI-XIII ст. воно почало змінюватися. Відбувається розвиток міст і зародження буржуазії.

«Венеція, Флоренція, Генуя, Піза, навіть Мілан, а також Париж, Гент, Лондон ... всі вони є творіннями Середньовіччя» (Ле Гофф).

Ще у кінці V — на початку VI ст. склалася система освіти Середньовіччя. В школах викладання будується відповідно до системи "семи вільних мистецтв", але в обмеженому вигляді — трьохдоріжжя, чотирьохдоріжжя. Саме в цих школах зароджується система середньовічної філософсько-теоретичної думки — схоластика (школа).

Схоластика — це тип релігійної філософії, для якого характерне принципове панування примату теології над усіма іншими формами пізнання, знання. Витоки схоластики можна знайти у пізньоантичній філософії, насамперед — у Прокла, який абсолютизував дедуктивізм (шукав відповіді на всі питання, виходячи з текстів Платона).

Трохи пізніше, у XII ст., виникають перші університети, на базі яких схоластика набуває класичного виду. Виникають університети, які, однак, на той час є опорою схоластів і духовенства. У результаті освіта, як і духовне життя, вилилося в схоластичні диспути. Знання набуває дедуктивно-силлогічного характеру. Замість природи займалися вивченням і коментуванням текстів Святого Письма і деяких творів античності.

У диспутах на теологічні питання відпрацьовувалася майстерність діалектики суперечки, закладався логічний апарат міркування. Так тривало до кінця XIV ст., поки дух Відродження не поклав кінець раціоналістичним схоластичним абстракціям, а церква змушена була піти на поступки і об'єднати етнічні релігійні ідеали з усе посилюваними природничо-науковими прагненнями суспільства.

2. Проблема достовірності пізнання душі в учінні Августина Блаженного

Найбільш яскравим християнським мислителем цього періоду, що дуже добре знав попередню філософію і широко використовував близькі йому твори Платона і неоплатоніків, був один із західних «отців церкви» Августин Аврелій (Блаженний Августин).

Августин Аврелій (354-430) народився в Північній Африці (на території сучасного Алжиру). До християнства прийшов не відразу (у 387 р.). Свій шлях до нього він описав у відомому своєму творі «Сповідь», яка дуже цікава для будь-якого психолога поглибленим внутрішнім аналізом життєвого шляху людини майже з моменту народження, боротьби зі своїми вадами й численними спокусами.

Цікаво, що першочергово в Августина прокинувся інтерес не до християнства, а до філософії, завдяки книзі Цицерона «Гортензій». Довгий час для нього ідеалом був сократівський «мудрець». Але згодом Августин зрозумів, що філософія – це «любов до мудрості», а сама мудрість – це Бог, і тому головною метою Августина у християнський період його творчості стало осягнення Бога й душі. Пізнання Бога й душі для нього було тотожним знанню взагалі.

Душа – знаряддя, яке править тілом. Основу душі утворює воля, а не розум. Тим самим Августин Аврелій став основоположником волюнтаризму (від лат. voluntas – воля). Виокремлюючи атрибути душі: пам'ять, розум і волю, а також аналізуючи її функції, мислитель виявляє новизну й оригінальність своїх позицій. Так, сутність душі він розглядає через її вольову діяльність, а не духовно-інтелектуальну функцію, чого до нього ніхто з мислителів не робив.

Акт волі, на думку Августина, завжди передує акту пізнання, а найвищим виявом волі є акт віри.

Мислитель переконаний, що індивідуальна воля залежить від божественної і діє в двох напрямках: керує рухом душі і звертає її до самої себе.

Всі зміни, що відбуваються з тілом, стають психічними завдяки вольовій активності суб'єкта. Так, зі збережених органами чуття відбитків воля створює спогад. Знання не набувається, а дістається з душі завдяки спрямованості волі.

Основою істинності даного знання є внутрішній досвід: душа повертається до себе, щоб досягнути з повною достовірністю власну діяльність та її незримі продукти. Це означає, що міра істини – в нашій *самосвідомості*. Яким би великим не був *сумнів*, не доводиться сумніватися в тому, що ми живемо, рухаємося, існуємо, маємо судження, сумніваємося. Навіть той, хто сумнівається, володіє істиною, в якій він не сумнівається, і для її отримання немає необхідності виходити за межі душі. Повною мірою дані роздуми через певний час продовжив Р. Декарт, що стверджував: сумнів є доказом нашого існування.

Ідея про внутрішній досвід, відмінний від зовнішнього, але наділений вищою істинністю, мала в Августина теологічний смисл, оскільки передбачалося, що істинність дарується Богом. Богом дарується і воля – джерело активності людини. Людина без Божої допомоги не може прийти до моральності, до вищого щастя. Свобода волі дарується Богом. Хоча Августин і ставив віру вище розуму, оцінку її змісту він все ж залишав за розумом. Але воля передує розуму і пізнанню, тобто людина спочатку вирішує про що-небудь дізнатися, а потім починає досліджувати. При цьому головні відповіді дає дослідження себе, а не навколишнього.

Августин зосередився на питанні про пізнаваність суб'єктом власних психічних актів і станів, відмінних від сприйняття предметів за допомогою зовнішніх органів відчуттів, зупинивши таким чином увагу на проблемі самосвідомості. Він увів поняття про вроджену активність душі як основу розвитку душі. Саме активність, на його думку, формує пізнання і поведінку людини, є основою її волі. В подальшому дана ідея реалізувалася в концепції *саморозвитку психіки*, в якій стверджувалося, що генезис психіки не залежить від зовнішнього впливу і скеровується власною, вродженою активністю, спрямованою на розвиток.

Августин Блаженний різко засуджував насилля над дитиною, прагнення дорослих жорстко керувати її поведінкою та інтересами. Вольова активність скеровується лише Богом, причому дане керування здійснюється за допомогою *самосвідомості*.

Августин Блаженний висловлював прогресивні на той час ідеї щодо достовірності пізнання душі. Уривок з його роботи «Монологи» являє собою діалоги Августина із самим собою, зі своїм Розумом і нагадують ідеї Р. Декарта, який жив більш ніж тисячоліття пізніше за Августина. Так, Аврелій у своїх розумах підкреслює, що найбільш очевидним і тому достовірним знанням є лише знання про те, що я існую і про те, що я мислю. А от безсмертя душі не настільки очевидне, що його треба ще довести. Це він обґрунтовує через безсмертя ідей, які дійсно можуть пережити людину, у душі якої вони виникли, і живуть вже, як ми сказали б зараз, у суспільній свідомості. Для Августина існування ідей після смерті людини означає і існування її душі. Крім того, ідеї Августина не «виникають» в душі, а існують з моменту народження так само, як і в Платона.

Августин підкреслює непростяжність душі. Цікаво, що на цій підставі він порівнює *душу зі справедливістю*: адже ми не можемо сказати, якої товщини або довжини справедливість, а вона незмінно існує. Так і душа не має просторових характеристик.

Августин виокремлював також 7 ступенів душі:

- загальна і у людини, і у рослини (харчування, ріст),
- загальна і у людини, і у тварини (душа «відчуває» і «бачить сни»),
- і наступні ступені притаманні тільки людині: пам'ять і мовлення,
- прагнення до добра, тобто до високих цілей людського суспільства,
- «очищена душа», яка вже вільна від страху смерті,
- прагнення до Бога, що є тотожним спогляданню істини,
- душа поглинена Богом, повне споглядання істини. Це і є істинна мета душі, якої досягає дуже рідко хто з людей.

Для звичайних людей, що переповнені вирішенням побутових справ, існує інший і навіть більш короткий шлях – віра в авторитет. Так і вийшло, що Августин відіграв важливу роль у зміцненні авторитету церкви.

3. Наукові погляди представників середньовічної Схоластики

Іоанн Скот Еріугена (810-877) вважається батьком схоластики, оскільки жив у IX ст. і з формальної точки зору вважається першим середньовічним філософом.

Еріугена користувався значним авторитетом у світських колах. Проте сам, будучи світською людиною, консультував церковників з теологічних питань. Одного разу мислитель був запрошений єпископами на диспут з питання щодо призначення людини.

Більшістю з присутніх вважалося, що всім людям Богом визначена доля: одним долею призначене пекло, іншим – спасіння в раю.

Свою позицію Еріугена висвітлив у написаному ним творі «Про божественне визначення», в якому доводив, що людині не може бути призначений рай або пекло, адже, головне, чим Бог нагородив людину, – це свобода вибору. Мислитель міркує так: оскільки Бог першочергово добрий, то він пропонує людині вибір Добра. Відтак у кінцевому випадку, всі, включаючи Сатану, повернуться до Бога. Подібні думки були нетрадиційними на той час, і робота мислителя визнана церквою єретичною.

Незважаючи на церковне засудження цього трактату та інших його творів, Еріугена отримав визнання і сприяв стимулюванню наукової думки для наступних поколінь науковців. Крім того, він продовжував користуватися милістю короля й при його дворі проводив свої філософські заняття. Філософ досліджував традиційне для Середньовіччя питання про взаємовідношення віри й розуму. На його думку, отримане людиною знання (науку) слід вважати не менш важливим авторитетом, ніж божественне одкровення. Виходячи з цієї позиції, він побудував і свої доведення свободи, яку отримує людина в процесі наукової діяльності.

Фактично відтворюючи аргументацію Платона, Еріугена стверджував, що *загальне є первинним і передує одиничному*. Оскільки загальне передує речам, то, відповідно, воно містить в собі всю їхню сутність і призначення. Те, що в Еріугени є «загальним», у Платона – «душею» або загальним поняттям, закріпленим у мовленні. Так, дану позицію можна вважати є однією з *перших концепцій реалізму у філософській науці*, згідно з якою проголошується первинність універсалій, які існують раніше за речі й незалежно від них, являючи собою думки та ідеї божественного розуму.

Велике значення Еріугена надавав розуму, що втілювалося в його концепції розвитку людини. На його думку, людина у своєму становленні проходить ті самі стадії, що і світ великий. Дані ступені в людському розвитку він пов'язував з етапами розвитку пізнання і називав їх так: розум, розсудок і внутрішнє чуття.

П'єр Абеляр (1079-1142) – французький вчений, який здійснив суттєвий вплив на розвиток науки того часу. У своїх працях «Так і ні», «Листування з Елоїзою» та інших він звертається до розуму не лише як до засобу популяризації християнського вчення, а і як до провідного інструменту і критерію в пошуках істини. Однак спроба філософа захистити християнське вчення з раціональних позицій цілком закономірно призводила до його критичного аналізу, що сприяло відкриттю шляху до поступового звільнення філософії з-під контролю теології. Тому вчення Абеляра було також засуджене як єретичне. Перу цього французького вченого належить також твір «Історія моїх лих», аналогічний «Сповіді» Августина за своїм сповідальним характером і за поглибленим аналізом психології життєвого шляху.

Наукова діяльність Абеляра слід аналізувати, виходячи з певних обставин філософських суперечок доби Середньовіччя. Саме до цього часу, коли жив Абеляр, і саме у тій країні, де він жив, склалися два напрями ранньої схоластики – номіналізм і реалізм, які, зокрема, зачіпали і проблеми людського пізнання. Вони поставили в центр своїх наукових дискусій проблему, що була актуальною і за часів античності: звідки беруться

універсалії, тобто найбільш загальні поняття; чи існують вони об'єктивно, незалежно від людської свідомості, як платонівські ідеї, або ж вони є змістом загальних назв для схожих предметів, які даються людиною, а в дійсності «загальне» об'єктивно не існує. Ці протилежні напрями відображали боротьбу ідеалістичних і матеріалістичних тенденцій у розумінні світу й людського пізнання. Абельяр не був «крайнім», але його погляди були ближче до номіналізму, що викликало неприязнь з боку церкви. На його думку, універсалії не володіють самодостатньою реальністю, реальними є окремі речі.

Відомо, що на одному з церковних соборів церква проклала відомого номіналіста того періоду, вчителя Абельяра – Іоанна Росцеліна. Те саме спіткало й самого Абельяра (у 1121 році собор звинуватив вченого в єретичності і змусив публічно спалити його власну працю, якою той особливо пишався). Відомі й інші ідеї Абельяра, що викликали осуд з боку церкви. На відміну від багатьох представників схоластики, Абельяр постійно підкреслював перевагу знань над сліпою вірою. Він говорив, що той, хто читає святі тексти, нічого в них не розуміючи, схожий на віслюка з лірою, який вважає, що можна на ній грати без попередньої підготовки.

Це означало певною мірою сумнів в істинності писань отців церкви, хоча в авторитеті Святого письма Абельяр не сумнівався. Безумовно, така позиція відіграла свою роль у поступовому звільненні науки і філософії від полону теології. П. Абельяр підкреслював пріоритет розуму, стверджуючи «розумію, щоб вірити», а не «вірю, щоб розуміти».

Цікавими є ідеї Абельяра про моральну відповідальність людини за свої вчинки. Так, філософ був переконаний в тому, що мораль людини не знаходиться цілком у руках Бога, як стверджувала більшість богословів, і що людина сама відповідає за свої вчинки. І головне: жоден вчинок сам по собі ані добрий, ані поганий. Таким його робить людський намір. На думку Абельяра, гріховним вчинком є той, що скоєний у суперечності з переконаннями людини.

У кінці XIII – на початку XIV століття, класична середньовічна філософія (і реалістична, і номіналістична) поступово вступає в кризовий період.

Розпочинається етап «роздоріжжя», до якого її привели проблеми «віразнання», «теологія- філософія». Так, схоластика ніби роздвоїлася на перетині «релігія-наука». Це яскраво демонструє філософське вчення Роджера Бекона.

Роджер Бекон (1214-бл. 1292) – англійський філософ і натураліст, який розкривав непотрібність і навіть шкідливість схоластичного методу, далекого від реальності. Він закликав вивчати природу шляхом спостереження і досвіду, наголошуючи при цьому на тому, що найціннішим у них є практична користь.

Філософ захищав ідею єдності філософії й теології, зазначаючи, що вони не суперечать одна одній. Теологія вчить, для якої мети всі предмети призначені Богом, а наука – як і через що здійснюється це призначення. Однак цю єдність вчений мислить не як підпорядкування, а як визнання раціональної необхідності філософії, що розкриває властивості зовнішнього світу.

За свої досліди, інтерес до нетрадиційної філософії та алхімії його називали «дивовижним доктором» (Doctor Mirabilis). Він передбачив багато різноманітних винаходів, серед яких: автомобіль, мікроскоп, телескоп та ін.

Бекон виступав за об'єктивне знання, покладаючи в основу всіх наук досвід, експеримент і математику.

Ось що він сам говорив про досвід як джерело пізнання: «Без досвіду нічого не можна зрозуміти достатньою мірою». «Досвідна наука – володарка споглядальних наук». Правда, мова ще не йде про досвідне пізнання душі. На думку Бекона, досвід може бути різним: життєвим, досвідом-доказом і духовним. Перший набувається людиною впродовж життя, другий – через зовнішні відчуття, третій вид досвіду отримується через містичне або внутрішнє осяяння. Так філософ пояснює, що весь свій досвід людина отримує або за допомогою зовнішніх відчуттів, або від інших людей. Але людині часто не вистачає досвіду відносно тілесних речей, оскільки процес пізнання є

доволі складним, а надто тоді, коли справа стосується духовних речей. Тому необхідно, щоб розум людини діяв по-іншому. Відтак отці церкви і пророки, які першими дали світові науку, набули внутрішнє осяяння, а не обмежилися зовнішніми відчуттями. Однак у Бекона можна зустріти й суперечливі судження, наприклад, коли він висловлюється в тому сенсі, що духовні поняття також пізнаються через «тілесне».

На думку філософа, відчуття є провідним психічним процесом, з якого народжується знання, а тому чисто вербальні методи, схоластичні роздуми не відповідають задачі розвитку інтелекту. Роджер Бекон був переконаний в тому, що неосвіченість є небезпечною, прогнати яку може лише знання. За деякими джерелами саме Роджеру Бекону належить фраза: «Знання – сила».

Ще одним яскравим представником XIII ст. був Фома Аквінський, концепція якого відрізняється насамперед тим, що він знову ставить теологію вище за філософію, демонструючи тим самим байдуже ставлення до вивчення природи.

Фома Аквінський (1226 (1225)-1274) (лат. Фома – Thomas) – італійський теолог і філософ, який мав доволі непогану репутацію на той час, однак його погляди розповсюджувались не без супротиву. Деякі з положень Фоми були засуджені незабаром після смерті теолога. Однак про авторитет Фоми Аквінського говорить той факт, що у XIX ст. студенти-богослови мали читати його праці.

Свою теологічно-філософську систему він виклав у численних працях (останнє Ватиканське видання його творів становить 28 томів), найвідомішими серед яких є «Сума проти поганців» (1264), «Сума теології» (1274) та ін. Він розробив концепцію, в якій немає місця вивченню природи як такої, а теологія знову ставиться вище за філософію. При цьому він намагається пристосувати теологію до запитів практики, використовуючи вчення Аристотеля.

У своїх творах Аквінський розробив власну систему «покатоличеного» аристотелізму – томізм, який стали називати за іменем його творця. У своїй

системі він намагався не лише систематизувати накопичені на той час знання, але й примирити богослов'я з наукою, перш за все з античною теорією Аристотеля, послідовником котрого він був. Фома був переконаний, що аристотелівську філософію і католицьке богослов'я можливо об'єднати, причому без утисків як з одного, так і з іншого боку. Фома не вважав, що філософія і богослов'я здатні просто доповнювати одне одного. Він стверджував, що правильна філософія може надати значну допомогу богослов'ю. Мета Божої благодаті не порушити людську природу і не діяти відокремлено від неї, а удосконалювати її. Людський розум через використання філософії може відкрити безліч істинних знань про світ, людство і навіть Бога.

Мета Божественного одкровення – удосконалити людську філософію.

Людина в доктрині Фоми Аквінського перебуває між духовним світом ангелів та природним світом і поєднує в собі матеріальне і духовне начала.

Людина являє собою своєрідне психофізичне буття, що складається з душі й тіла. Фома був переконаний в тому, що людина, як «малий світ», має рушійну силу, тобто безпосередню причину життя та всіх життєвих процесів. На його думку, такою першопричиною є людська душа, яка є і принципом, і джерелом духовного та фізичного життя людини. Фома вважає, що саме душа в якості сутнісного першопочатку забезпечує не лише розумність людини, здатність відчувати, усі духовні процеси, але й зумовлює перетворення «першої матерії» на людське тіло, наділене фізичними та хімічними силами. У «Сумі теології» він пише: «душею називають первісний початок життя всього живого у нашому світі, так що ми називаємо живі істоти «одухотвореними», а мертві речі – «неодухотвореними»».

Як субстанційна форма існуючого, душа є незнищеною та безсмертною, оскільки здатна до життя і після роз'єднання з тілом. Душа потрапляє до тіла при народженні людини, після чого духовне та тілесне утворюють єдність. Фома категорично не погоджувався з ототожненням душі й тіла, адже душа виражає свою сутність тільки як акт тіла. Водночас

мислитель вважав, що душа, як духовна і субстанційна основа буття людини, здатна реалізувати себе саме завдяки тілу.

Провідну для себе проблему душі й тіла Фома намагається вирішити з позиції аристотелівської інтерпретації християнського віровчення. Він не погоджується з ідеєю про те, що людське тіло є лише знаряддям душі та стверджує, що душа тоді особливо уподібнюється Богу і є найбільш досконалою, коли вона поєднана з тілом. Тому душа як «першооснова життя є не тілом, але актом тіла». «Відповідно, душа відноситься до тіла, як форма до матерії...». Так, використовуючи дихотомію форми та матерії Аристотеля, Фома доводить необхідність догмату про воскресіння тіла після Страшного Суду. Безтілесна душа твориться Богом для певного тіла і за життя є відповідною йому. Після смерті тіла душа як субстанційна форма, хоч і переживає тіло, але не втрачає своєї індивідуальності, а саме пам'яті про тіло.

Повна особистість не може існувати доти, доки тіло (матерія) не відновить свою форму. «Душа не є повна особистість, і моя душа не є Я», – стверджує Аквінський. Але душа визначає, яким буде тіло, яку форму набуде матерія, щоб стати її тілом.

Як і Аристотель, Фома наполягав на єдності та неподільності душі. Проте функціонально душа може бути інтелектуальною, вегетативною, рослинною та чуттєвою. Інтелектуальна функція душі являє собою субстанційну основу духовного життя, вольових проявів та пізнавальної діяльності людини. Саме інтелектуальна функція душі дозволяє людині проявитися як особистості та духовній істоті. Завдяки вегетативній та чуттєвій функціям душі забезпечуються такі життєво необхідні процеси як ріст, харчування, розмноження, а також можливі зір, смак, слух тощо.

Фома Аквінський не відокремлював інтелект від душі і не вважав його єдиним у всіх людей. На його думку, кожна людина наділена індивідуальним інтелектом. Водночас філософ засвідчив пріоритет інтелекту над волею і наголосив на тому, що воля не випереджає розум, а слідує за ним. У цьому ж контексті він міркував про так звану розумну волю, яка є більш важливою, ніж

звичайна чуттєвість. Усі вольові дії, свобода волі людини зумовлені виключно розумом, який і окреслює дії цієї волі.

Визнавши домінуючу роль розуму над волею, Фома бачив причини зла саме у свободі людської волі. Людина, як вільна істота, здатна вчиняти погано або грішити, забуваючи або просто ігноруючи всезагальні закони та принципи, які диктує їй розум і які розкриваються у Божому представленні. Зрештою зло виявляється у своєрідному супротиві людини Богу, в її непідпорядкуванні вищій волі і, навіть у духовному розриві з Божою волею. Коріння зла міститься у деформації духу і у наявній свободі. Іншими словами, людина сама здатна обирати шлях, на якому можливі її відхилення від благих намірів, цілей та праведного життя, тобто вихід за межі, визначені Богом.

Так Фома Аквінський пояснював причину виникнення морального зла, яке є порушенням Божого закону і його найвищої волі саме через людську волю. Зло – це дефект, що є фактом відсутності добра і не є втіленням чогось позитивного. Таким чином, Фома, подібно до Августина, повністю позбавляє Бога відповідальності за зло, що панує в світі.

За таких обставин Фома Аквінський у своїй психоантропології виразно наполягав на тому, що прагнення людини до добра, до вищого, духовного, визначає смисл її буття і є головною спонукою праведного життя. На його думку, людське життєве кредо можна виразити так: «Роби добро, дій благочинно та уникай зла». Саме ця позиція суттєво підносить людину над усіма іншими живими істотами. До того ж людина від природи бажає вступити у духовний контакт з Творцем, а пізнання Бога та любов до нього визначають зміст найвищого пізнавального інтересу людини, сенс її життя на Землі.

На думку філософа, людина – це істота, що має певні цілі й наміри до реалізації своїх можливостей, які вона проектує на світ і здійснює на цій основі відповідну активність.

У питанні про співвідношення знання та віри у випадку протиріч між ними філософ визнає пріоритет віри над знанням. Фома Аквінський примирював позиції номіналізму і реалізму, говорячи про те, що універсалії є

в речах (як прояв загального), і до них – у Божому розумі, і після них – у розумі людини.

Іоанн Дунс Скот (бл. 1265-бл. 1308) – видатний представник середньовічної схоластики. Він був складним письменником і мислителем – складним як у сенсі сприйняття, так і в сенсі розуміння. Він отримав поважний титул «тонкий доктор», що означало тонку аргументацію, а також складне сприйняття його думок.

Погляди Дунса Скота суперечать томізму. Філософ чітко розрізняє теологію та філософію. На його думку, теологія, є наукою практичною (дає настанови для життя), а філософія – теоретичною. При цьому, філософію, або метафізику Дунс Скот розглядає в якості вищого знання. Філософія знаймається вивченням буття – абсолюту, до якого входить все існуюче, в тому числі, й Бог.

Крім того, Фома Аквінський ставив розум і знання над волею. Воля слідує за тим, що розум представляє їй як вище добро. Таким чином, волю Божу можна пояснити за допомогою розуму. Дунс Скот же навпаки, перше місце відводив волі. Розум демонструє волі її можливості, однак воля обирає із запропонованого. Свобода волі означає, що вона не сліпо слідує за тим, що пропонує їй розум.

На думку мислителя, пізнання має бути спрямоване на пізнання індивідуального, конкретного в кожній речі. Таке знання базується на чуттєвому досвіді, причому пізнавальний процес – процес активний. Тяжіння Дунса до індивідуального дає можливість відносити його до номіналістів, хоча у питанні про універсалії його позиція є неоднозначною. Вихідні засади філософа августианські, до того ж такі, що схиляються до платонізму.

Переконання в реальності універсалій дозволяє вважати його прихильником реалізму. Поряд із цим, Дунс Скот надавав великого значення чуттєвій інтуїції у виникненні знання, яка дає можливість встановити існування індивідуальної речі, пізнаючи її шляхом образу, в якому зафіксована індивідуальна конкретність речі. Таке абстрагування відбувається за

допомогою відволікання від індивідуальних особливостей речей, сутність яких розуміється за допомогою чуттєвої інтуїції та загальних понять.

Досить часто дискутував у своїх роботах з Фоною Аквінським і розвивав ідеї Дунса Скота відомий англійський мислитель і представник пізньої схоластики Вільям Оккам (1285-1349). Багато з його поглядів було засуджено як єретичні.

Головною відмінністю вчення Оккама від середньовічної метафізики є радикальне ствердження існування індивідуума й одиничних елементів. Він відмежувався від метафізики, яка, по суті, була спостереженнями і загальними ідеями про універсальні принципи родів і видів та запропонував нові докази на користь радикального емпіризму – миттєвого сприйняття і миттєвого спостереження певного факту.

Оккам наголошував на тому, що наші твердження – це лише концепти нашого розуму, тому *єдиним місцем, в якому існують універсалії, є аніма*, або душа людини. Роди і види, люди і тварини, якщо всі вони й існують, то лише в нашій душі і являють собою ментальні концепти. Універсалії – це розумові концепції, які не існують за межами людського розуму людини, яка міркує про них. Це корисна логічна категорія, проте власної такої сутності або предмета немає. Висловлювання Оккама про універсалії є частиною цілої теорії, що формує основні принципи його учіння:

- принцип індивідуальності,
- принцип всемогутності Бога,
- принцип економії.

Принцип індивідуальності всього реального полягає в тому, що не існує універсальних реалій, оскільки все в світі – індивідуальне. Індивідуум настільки реальний, що його заперечення – це заперечення очевидного. При цьому, при створенні науки варто спиратися на універсальні речі. Однак зробити це складно, оскільки починати слід з одиничних елементів. Оккам вважає, що за умови реальності індивідуума не існує такого закону, що може бути вивчений ученим, але кожен із цих законів він втілює в процесі

концептуалізації безлічі індивідуальних сутностей. Мислитель прагнув розробити науку, в основі якої лежали б різні погляди на індивіда, що слугувало б розвитку ідеї щодо всемогутності Бога.

Принцип всемогутності Бога полягає в тому, що в реальності він може створити всі речі, що не суперечитимуть одна одній. На думку Оккама, світ є таким, яким його воліє бачити Бог (йдеться саме про Божу волю, а не Божий розум). А оскільки Бог хоче бачити світ саме таким, то він міг би захотіти бачити його й іншим. Тому фактично світ є великою кількістю індивідів, що перебувають у певних відношеннях, хоча могли б бути і в інших відношеннях.

У природі не існує такого закону, який перевищив би те, чого хоче Бог.

Принцип економії допомагає пояснити реальність, для чого не потрібно вдаватися ані до створення, ані до обожнення інших принципів, які тлумачать цю дійсність. З метою пояснення цієї реальності варто скористатися мінімальною кількістю принципів. На думку Оккама, ми можемо створити сутності, щоб пояснити інші сутності в світлі цих самих сутностей. У масовій свідомості зміцнилася метафора, що коротко пояснює цю філософію – «бритва Оккама». Так, лезо обрізає світ і обмежує тим самим кількість сутностей до того мінімуму, без якого просто неможливо обійтися. Даний принцип ні в чому не суперечить принципу Божественної всемогутності. Бог може обрати найскладніший спосіб дії, але люди віддадуть перевагу найпростішому способу розвитку теорії про реальні речі.

Оккам наголошував на можливості вивчення природи і людини незалежно від теології. Він закликав до їх наукового дослідження шляхом досвіду і логіки. Для того, щоб зробити логіку придатнішою для пізнання конкретних явищ, необхідно очистити її від зайвих термінів схоластичного теоретизування за допомогою вищезгаданої «бритви Оккама»: «Сутності не потрібно приумножувати без необхідності». Цей принцип, зрештою, був спрямований проти схоластики з її прагненням до нескінченних логічних побудов.

Іншими словами, якщо в будь-якій науці все може бути розтлумачено без припущення тієї чи іншої гіпотетичної сутності, то й немає ніякої необхідності її припускати – це і є принципом бережливості, економії енергії. «Бритва Оккама» стає лозунгом емпіризму. Об'єктивно вона відіграла досить суттєву роль у відсічі поняття «душі» в подальшій емпіричній психології. Насправді те, що за відомими кожному з нас психічними явищами, криється певна «душа» як особлива сутність, не лише не допомагало їх поясненню, а й навпаки, породжувало все нові запитання. Крім того, як ми пам'ятаємо, під душею розумілися абсолютно різні речі: сукупність атомів в атомістичному матеріалізмі, безтілесна особлива сутність у платонівському ідеалізмі, сукупність функцій тіла, деякі з яких чомусь, на відміну від інших, не помирають разом із тілом.

Починаючи з Оккама, в європейській філософії все сильнішим стає дух критики, що в наступних століттях відіграє важливу роль у сферах наукової та філософської думки. Номіналізм та індивідуалізм мислителя вплинув на сферу знання та подальші антропологічні концепції.